

АСПІРАНТСЬКІ СТУДІЇ

УДК 316.613

Громова Н.М.

ОБРАЗ СВІТУ І МЕНТАЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ У СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ

Постановка проблеми. Наявні, поставленні на порядок денний суперечливим життям українського соціуму проблеми полікультурного діалогу етносів, націй, соціальних регіональних груп залежать, перш за все, від вирішення питання щодо спільного світорозуміння, світобачення, світосприйняття реалій індивідами, що належать до певного культурного середовища. Саме спільні життєві образи, схожа картина світу являються базовою основою ведення “нефативного” (фатус – лат. безглуздя), тобто змістовного, “розуміючого” діалогу.

З розвитком емпіричних досліджень різних галузей психології про процеси сприйняття, обробки і накопичення знань впродовж відомої нам історії людства філософські поняття “картина” або “образ світу” поступово позбавляються метафоричності та набувають чіткого термінологічного визначення: поняття слова “картина” стає більш схожим на поняття “модель”, “схема”, “концепт”, які “живуть” у конкретному соціокультурному просторі. При цьому існування схожих понять “бачення світу”, “наукова картина світу” викликає певні розбіжності у розумінні цих термінів. Визначимо смисл основних із них для того, щоб упевнитись у багатогранності поняття “картина світу”, яка є залежною від етнонаціональних ментальних засад ставлення до світу і водночас може виступати фактором взаєморозуміння.

Вважається, що бачення світу містить як об’єктивно-наукові, так і суб’єктивно-особистісні аспекти знання, причому філософська форма

знання про оточуючий світ – сутнісні, світоглядні аспекти, а наукова картина світу є сукупністю конкретних знань про предмети чи явища оточуючого світу, які складають істинне відображення оточуючої дійсності. Різниця між картиною світу і баченням світу характеризується більшим змістом конкретного знання в картині світу, тоді як бачення світу охоплює більше світоглядно – суб'єктивних моментів розуміння світу. У порівнянні бачення світу з науковою картиною світу, перша, крім суто наукових знань, містить донаукові, ненаукові та повсякденні знання (розуміння), які впливають з етноціональних ментальних засад та історичної пам'яті. Так, для українського народу природа наділена тими ж самими здатністю переживати, сумувати, гніватись як і людина тощо.

Враховуючи поділ наукової картини світу на загальнонаукову і спеціальні наукові картини, “картина світу” представляє собою вельми складну структуру взаємозв'язків між різними видами знань, які детерміновані різними соціокультурними чинниками.

Образ світу, у свою чергу, може включати як образ окремих чуттєвих вражень, так і всеохоплюючий образ світу.

У будь-якому процесі відображення дійсності завжди присутній суб'єкт, котрий представляє собою цілісну психічну реальність, сформовану певним культурним середовищем. При цьому об'єкт сприйняття повинен бути також представлений і доступний суб'єкту. Особливості образу сприйнятого об'єкта залежать від особистісного і суспільного досвіду, умов життя, соціального статусу людини і низки культурних факторів, що утворюють навколишнє середовище і реальність її життєдіяльності. Тобто, людина суб'єктивно вибудовує образ світу з об'єктивної реальності. Він може бути різним – відповідати дійсності, чи ні, багатогранний, чи плаский, кольоровий чи чорно-білий.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання образу світу та його складових у свідомості людини досліджується багатьма вченими в

галузі культурології, психології, філософії, логіки, математики. Більшість досліджень присвячена ролі органів відчуттів у створенні образу світу, адекватності предметних образів і особистісних смислів, впливу різноманітних факторів на породження і формування образу світу особистості. Як ми показали, образ, або картина світу являє собою систему взаємопов'язаних образів-уявлень про світ та людину в ньому, що утворюють життєві позиції людей, їх принципи, інтереси, поведінку та цінності. Образ світу як багаторівнева система уявлень людини про світ, інших людей, про себе і свою діяльність характеризується цілісністю і динамічністю, оскільки виникає завдяки безперервним процесам пізнання, що створюють нові образи на основі старих. Цілісність образу світу пов'язана з єдністю відображеного об'єктивного світу. Водночас образ світу постійно змінюється та уточнюється під впливом окремих образів предметів і явищ в процесі пізнання.

Крім того, образ світу має інші важливі характеристики: прогностичну спрямованість, суб'єктивну цінність. Суспільний досвід, знання, виражені в мові та культурі у формі значень, складають зміст образу світу і є базою, на якій ґрунтується діяльність людей. Вплив соціокультурного середовища, умов життя та соціальних стимулів можуть корегувати і створювати зміни в образі світу в індивідуальній психіці людини, а також всього людства.

Образ світу, крім системи значень та образів, характеризується також і власним ставленням людини до оточуючого світу, баченням себе і своєї ролі в ньому, що зумовлює появу таких емоційних станів як задоволення або, навпаки, розчарування існуючим положенням. Вони, на наш погляд, не повинні домінувати у полі культурного діалогу. Недарма толерантні до інших культури Далекого Сходу (Індія, Японія, Китай) характеризуються стримуючим емоційним моментом.

Таким чином, образ світу посідає крім *чотирьох* координат простору і *трьох* вимірів соціального часу (минуле, майбутнє, теперішній стан) *п'ятий* “квазивимір” – систему суб’єктивних значень. Значення, що складають образ світу людини, уможливають створити це образ у всій його багатомірності. Ця система є сукупним суспільним надбанням, включена у соціальну практику і бере участь у створенні нових пізнавальних гіпотез у складі цілісного образу світу. Значення слів містять загальний суспільний досвід людства, його діяльність і, таким чином, відображають об’єктивну реальність. Відбиття об’єктивної реальності відбувається не лише прийняттям суспільного досвіду, а й в результаті власної діяльності, процесів пізнання і спілкування між людьми, при цьому набуваючи предметних чуттєвих форм.

Оскільки значення функціонують в мові і вони представляють, за словами О.М. Леонтьєва, “перетворену і згорнуту в матерії мови ідеальну форму існування предметного світу, його властивостей, зв’язків і відносин, розкритих сукупною суспільною практикою” [2]. Ці суб’єктивні образи оточуючої дійсності характеризуються “пристрасністю” до них суб’єкта, що їх породжує в процесі своєї діяльності і відносин з реальним світом. Для важливим є той факт, що мова діалогу – це складний чинник комунікації і він має бути толерантним до сторін. Недарма у культурі етнічного спілкування США велика увага приділяється елімінації слів, мовних структур, які загострюють конфлікт культур.

Результати дослідження та їх обговорення. Піднімаючи питання щодо ролі соціальної практики для утворення чуттєвих образів, треба згадати, що людина в процесах пізнання користується суспільним досвідом, практикою створеної картини світу, людина весь час доповнює і корегує її, оскільки за допомогою вербального спілкування набуває нового досвіду, збагачує системи значень у своїй свідомості.

Чуттєві образи характеризуються рухом і активністю, тому не можуть зберігатись у в нашій пам'яті у вигляді готових моделей або відбитків. Уявлення про об'єкт містять як схожі риси з реальним об'єктом, так і відмінні, бо в результаті діяльності суб'єкта набувають нових рис. Таким чином, через генерування нових пізнавальних гіпотез виражається активність індивідуального образу світу. У її закріпленні, конкретизації, уточненні велика роль належить соціального діалогу етносів і їх культур.

Ідеї М.М. Бахтіна про усвідомлення світу отримали вираження в його концепції “великого” і “малого” світу. “Великий” світ є ситуативним, фрагментарним, відокремленим від нашої участі у ньому, а „малий” світ створений із абстрактних уявлень, не пов'язаний з реальною діяльністю. Але крім індивідуального аспекту, образ світу опосередкований суспільно відпрацьованими значеннями, які складають систему незмінних, інваріантних образів світу. Ця система значень сприяє адекватному сприйманню об'єктивної реальності і ефективній діяльності людини в суспільстві. При цьому, важливо зауважити, що особистісні смисли і суспільні значення можуть не співпадати для індивіда і, навіть мати протилежну сутність. Так, наприклад, знання декількох іноземних мов вважається ознакою ерудованої та розвиненої особистості, хоча для багатьох людей це означає можливість отримати кращу роботу, заробити більше грошей або поїхати за кордон. Більшість дослідників в цій галузі вважають, що смисли і значення утворюють “індивідуальну мову особистості”, яка бере участь у побудові предметних образів у свідомості людини. Оскільки уявлення про світ є результатом особистого аналізу людиною інформації з оточуючого світу і залежить від її мотивів, потреб та емоційного стану. Глибинне розуміння світу означає розуміння реальності, самої людини, її слів і дій. У художніх текстах за значеннями слів, фраз і цілих текстів криється образ світу

автора, який вдається до певних способів його комунікації, а інколи і нав'язування реципієнту.

За думкою багатьох дослідників суб'єктивної картини світу, вона складається з двох частин – інваріантної та варіативної, або незмінної та мінливої. Інваріантна частина є суспільним досвідом, продуктом діяльності всіх носіїв цієї картини світу і з'являється в різних аспектах культури та мови. Саме в процесі діяльності людей відбувається активний контакт зі світом. Тому, інваріантні системи значень містять фіксовані загальні знання людства, які включають як наукові, так і буденні, тобто стереотипи, забобони і таке інше. Формування таких буденних форм значень має історичні, культурні, професійні засади.

Варіативна частина містить індивідуальний досвід людини, його думки, інтенції. Вона може бути об'єктивована також із застосуванням певних дослідницьких прийомів з метою відновлення елементів суб'єктивного досвіду. Системи значень, засвоюючись з індивідуальним досвідом людини в процесі пізнання суб'єктом навколишнього світу, мають специфічні, особистісні характеристики. Саме вони викликають неабияку зацікавленість вчених, які досліджують образ світу індивідів.

Ця думка іншими термінами висловлена такими дослідниками образу світу як: Леонт'єв О.М., Петухов В.В., Смирнов С.Д. щодо існування його ядерних та поверхневих структур. Поділ образу світу на дві структурні категорії – ядерна і поверхнева структури – зумовлений його “амодальністю”, за висловом О.М.Леонт'єва, яка характеризує ядерне утворення образу світу як постійне, незмінне явище порівняно з “чуттєво оформленою картиною світу”. Таким чином, ядерні утворення (структури) є уявленнями світу, а поверхневі складають знання про нього. Пізнаючи світ, людина відкриває для себе нові і нові шари поверхневих структур досліджуваних об'єктів, а, тим часом, ядерні структури залишаються незмінними основами цієї пізнавальної

діяльності. Вивчаючи „первісну свідомість” видатний вчений Леві-Брюль стверджував, що люди так чи інакше пов’язані з оточуючим середовищем, тому пізнання світу для них базується на уявленні світу, не обов’язково опосередкованому процесами рефлексії. Цей факт характеризує ядерні структури образу світу, тоді як поверхневі відкриваються під час пізнання світу як цілі, пов’язані з різними його уявленнями. Уявлення про світ і знання про нього, тобто ядерні і поверхневі структури образу світу, співіснують одночасно на всіх рівнях розвитку людини і суспільства і складають основу їх життєдіяльності.

Таким чином, визначимо основні бачення структури образу світу: структура образу світу має три рівні – діяльнісний, рівень дій і рівень операцій (В.П. Серкін); два рівні – ядерний і поверхневий (С.Д. Смирнов); два рівні – уявлення світу і уявлення про світ (В.В. Петухов).

У дослідженнях функцій образу світу існує багато класифікацій. С.Д.Смирнов виокремлює: 1) висування пізнавальних гіпотез; 2) залучення ширшого контексту інтерпретації; 3) функціонування образів у діяльності; 4) опосередкування образів в процесі інтеріоризації та екстеріоризації діяльності. А.В.Запорожець констатує дві основні функції: регуляція діяльності та умовне підкріплення поведінки. А.Г.Шмельов підкреслює, що образ світу бере участь у формуванні продуктів свідомості як її підсистема. В.П.Серкін класифікує п’ять головних функцій: 1) ієрархізація діяльностей: спрямування, підкріплення, цілеполагання, довільність; 2) утворення предметних гіпотез: пізнання, орієнтувальна основа діяльності; 3) збереження форм значень: систематизація, впізнавання, актуалізація; 4) рефлексія: регуляція, контроль, оцінка, прогноз; 5) функціонування форм значень в діяльності. Ми додамо, що образ світу має також *комунікативну* функцію, є передумовою змістовного діалогу культур.

Щоб змалювати образ світу суб’єкта, дослідники проводять реконструкцію категоріальної “сітки” структури індивідуальної

свідомості, виявляють, як розміщуються в ній системи значень і цінностей. Звичаєві, буденні значення відрізняються від наукових і, навіть, інколи суперечать їм. Звернемо увагу на вплив емоційного стану суб'єктів на їх бачення світу, що викликає корінні зміни окремих характеристик образів об'єктів та їх значень.

Висновки. Тепер спробуємо окреслити в цілому образи світу представників окремих “світів” України – християнського та мусульманського в дусі С.Хантінгтона. Мусульманська картина світу, співпадаюча певним чином з християнською доктриною створення світу (миру), різниться визнанням двох “світів” – світу ісламу і протилежного йому (“дар – аль – харб”), який слід навернути в іслам. Християнська картина світу не містить у собі явних ворогів серед інших світів, бо останній є єдиним можливим існуючим. Природа, суспільство, людина пов'язані божественним задумом, любо, милосердя, прощення мають домінувати у ньому. Останнє, на наш погляд, не тільки займає важливе місце і у конфуціанському та будиському Сході, але й можуть бути покладені як основа полі культурного діалогу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бахтин М.М. Естетика словесного творчества / М.М.Бахтин – 2-е изд. – М.: Искусство, 1986. – 445 с.
2. Леонтьев О.М. Деятельность. Сознание. Личность / О.М. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1977. – 304 с.
3. Петухов В.В. Образ мира и психологическое изучение мышления / В.В.Петухов // Вестник Моск. ун-та. – 1984. – № 4. – С.13 - 20. – (Серия 14: Психология).
4. Серкин В.П. Методы психосемантики: учеб. пособие для студ. вузов / В.П. Серкин. – М.: Аспект-Пресс, 2004. – 207 с.

АНОТАЦІЯ

Громова Н.М. Образ світу і ментальність особистості у соціокультурному просторі. Стаття присвячена проблемі сутності та

структури картини світу, яка може бути покладена в інваріантну основу ментальності сторін (культур, етносів, які намагаються зрозуміти одна одну).

Ключові слова. *Особистість, ментальність особистості, соціокультурний простір, образ світу, характеристики образу світу, класифікації функцій образу світу.*

АННОТАЦИЯ

Громова Н.М. Образ мира и ментальность личности в социокультурном пространстве. Статья посвящена проблеме сущности и структуры картины мира, которая может рассматриваться как инвариантная общая ментальная основа для ведения диалога культур (этносов).

Ключевые слова. *Личность, ментальность личности, социокультурное пространство, образ мира, характеристики образа мира, классификации функций образа мира.*

SUMMARY

Gromova N.M. The world appearance and mentality of personality in the social-cultural space. The article is dedicated to the problem of essence and the structure of the world's image which can be considered as an invariant general mental basis for performing the intercultural dialogue and which are impossible without understanding the deep basis of this phenomenon.

Keywords. *Personality, mentality of personality, social-cultural space, image of the world, description of the world's image, classification of functions of the world's image.*